

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳԵՅՍԵՄԱՆԻՒ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Բ

Առաջին յօդուածով Ս. Աստուածածնի Գերեզմանի եկեղեցիին ծագումը, զարգացումը ու այլ և այլ փոփոխութիւնները ջանացինք բացատրել. երկրորդում կը փափաքէինք նկարագրել անոր վերաբերեալ հայկական յիշատակները:

Մեր եկեղեցական մատենագրութիւնը Սուրբ Տեղեաց եկեղեցիներու պատմական մանրամասնութեանց մասին խիստ ժլատ է: Գերեզմանի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիի վերաբերութեամբ ալ գրեթէ չունի մեզ տալու ճոխ ու լրագոյն յիշատակներ: Գրուածները հոս պիտի ջանանք ամփոփել: Մենք վերեւ յիշեցինք և հաստատեցինք թէ Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին չորրորդ դարուն տակաւին հիմնարկուած էր. ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ էթէրիայի ուղեգրութեան բովանդակութենէն, քրիստոնեայք Աստուածածնի գերեզմանին ուխտագնացութիւն կ'ընէին, և թերեւ փոքրիկ աղօթարան մըն ալ շինուած ըլլայ հոն, բայց տակաւին շինուած էր հոյակապ մայր եկեղեցին. ան հինգերորդ դարու շինութիւն մըն էր. այս պարագան յայտնի է մեր Խորենացիին ընծայուած «Պատմութիւն Սրբոց Հոփսիմեանց» գիրքէն (էջ 299): Գայիա-նէի առաջնորդութեամբ Հոփսիմեանք Հրեովմէն փախչելով կը հասնին Աղեքսանդրիա, ուրիկ կը ճամբորդեն Երուսաղէմ Ս. Տեղեաց երկրպագութեան համար, «և երթեալք ի յայրն, աղօթիս և պաղատանս մատուցանէին առաջի Սրբուհւոյն, օգնել կուսին վտանգելոյ և փախուցելոյ, որ եղև նորա աղախին ի մանկութենէ: Եւ գնացեալ անտի ի Գերեզմանի ի Գերեզման Աստուածածնին և անդ աղօթելով... և երկըրպագելով Աստուածածնին և բազում արտասուս հեղեալ, մնալով անդ ամսօրեայ ժամանակաւ»: Այս տողերէն կը հասկնուի որոշապէս թէ Հոփսիմեանց ուխտագնացութեան ժամանակ տակաւին էր շինուած Գերեզմանի եկեղեցին:

Մեր պատմագիրներէն Մովսէս Կաղանկատացին (Է. դար) Երուսաղէմի եկեղեցիներու շինութեանց մասին ունի հատուած մը (էջ 420—23) հետեւեալ վերնագրով. «Վասն որ ի Սուրբ Երուսաղէմ եկեղեցոյ շինուածք քաղով և հիմնարկելով, և ստոյգն զսցն անդանօր»: Այս գրուածքը թանկագին յիշատակարան մըն է չորրորդ դարու Կոստանդինեան արքայավայել եկեղեցական շինութեանց: Ասոր հեղինակը հինգերորդ դարու հայ ուխտաւոր մըն է և ժամանակակից լատին կուսան էթէրիայի և կրտսերն Մելանիայի: Կաղանկատացին մեծ ծառայութիւն մը մատուցած է Ս. Տեղեաց հոյակապ սրբավայրերու պատմութեան՝ իր գիրքին մէջ պահելով այս պատուական յիշատակարանը, որ նոր լոյս մը կը սփռէ Կոստանդինոս կայսեր շինած եկեղեցիներու հիմնարկութեանց մասին, կ'ամբողջացնէ ինչ որ Եւսեբիոս և էթէրիա մեզ կը պատմեն այդ շինուածքներու, մասնաւորապէս Ս. Յարութեան տաճարին և Մատրան կամ Գողգոթայի վերաբերութեամբ. միայն թէ սկզբնական յիշատակարանը կրած է յետոյ երկու ձեռնմխութիւններ, կամ լաւ ևս, երկու յաւելուածներ. այս մասին պիտի անդադառնանք յետոյ:

Մենք արդէն յիշեցինք Ս. Կուսի յուզարկաւորութեան ժամանակ հրեայ Յեփոնիա (կամ Սեփոնիա) քահանային արարքը ու Գերեզմանի եկեղեցոյն որմանկարներուն մէջ տեսնուած նկարչական տեսարանները. այդ մասին վերեւ յիշուած յիշատակարանը կը գրէ հետեւեալը. «Եւ յայնմ տեղոյ ուր գտարք կուսին դազդոս կաշու հրեայն աւստիոյ փառքին յսալ քաղել՝ գմբէք կապեալ՝ ի յորից սեանցն, և սեանց պղնձի խաչ լոզնցոցեալ, որ են մարմարոնի, և անիս ցիւղը 250 փութայ ասիւնակ մինչև ցտարք գերեզման կաշին որ ի ձորն Գերսեմակի, և անիս մինչև ի լեւոն Զիթնեաց ուսի վերացալ Քրիստոս 800 ասիւնակ»: Այս հատուածին մէջ ակնարկուած քառասուն շէնքէն մինչև Գերեզմանի ձորն շինուած քարէ տաճարները կը յիշուին, բայց չի յիշատակուիր Ս. Կուսի Գերեզմանի եկեղեցին, փաստ մը որ կ'ապացուցանէ յիշատակարանի հինգերորդ դարու գործ մը ըլլալը ու այն եկեղեցիին շինութեան հինգերորդ դարու կիսուն կատարուած ըլլալը: Յիշատակարանիս

141-98

յիշատակած այս շէնքը բնականաբար կործանուած է Պարսից յարձակումներու ժամանակ: 723ին Willibald ուխտաւորը կը գրէ թէ «տեսած է մեծ սիւն մը՝ որ իր վրայ կը կրէր խաչ մը և ցոյց կուտար ա՛յն տեղը ուր Հրէայք ուղեցին յափշտակել Ս. Կուսին մարմինը» (տե՛ս Nouveau Guide de Terre Sainte, էջ 115): Այս սիւնը կը մնար այն ճամբուն վրայ որ կ'երկարէր Ս. Կուսի տունէն մինչև Գեթսեմանիի պարտէզը և յիշատակ մըն էր պատահած գէպքին:

Ս. Աստուածածնի տանը մասին մեր երուսաղիմացի Յովհաննէս Եպս. (Հաննէ, + 1733) իր Պատմ. Երուսաղեմի գործին մէջ (էջ 250) կը գրէ «Ասի (Գերսուսանի) ի վայր դիպ յարեւելս գոյ արս մի, և ի ծայր անկեան արշին գոյր սիւն մի նշանագրեալ յարպս հրաշից և այժմ աներեւել ևս ուր հանդիպեցան Հրեայն»։ այս տողերն ալ կը հաստատեն վերոգրեալ յիշատակարանը, որ այժմ անյայտ է:

Գեթսեմանիի եկեղեցիին հայկական յիշատակարանաց կարգին կարելի է դասել Զեռագիր Յայտաւորի մէկ հատուածը (Տաշեան Յուցակ, էջ 566), ուր կը կարդանք. «Մեծի և փառաւորեալ ննջման անկեարհնեալ սուրբ Կուսին Մարիամու Ասուածածնին: Պարս և արժան է գիտել զգրեալ զսման չեղիս՝ որ եղև ի ննջումն անկեարքունոյ Ասուածածնի, զոր գրեալ Յովհաննէս առաքեալ և անասարանի, և հերձուածող հերհճիկոս պայրեցին:» Այս ձեռագիրը, որ 1591 ին ընդօրինակուած է Յովհաննէս զրէնի ձեռքով Առաքել Եպս. ին համար և տեղը յայտնի չէ, ունի հետաքրքրական ներածութիւն մը, որուն մէջ կը կարդանք «Զոր սուրբ Հարք և կաթողիկէ եկեղեցի զխարդախութիւնն (—այլապէս չնճում—) անփոյթ արարին, և որպէս ճշմարիտ լեալ ընդունէին և ընթեռնութիւն: Եւ յետ ժամանակաց սրբանեալ եպիսկոպոսապետն Թեազոնիկոյ գնաց յերուսաղէմ, և մրտեալ ի Գեթսեմանի՝ եղիս ի վաղեցոց ժառանկաց ի գիրս նշանագրով զպատմութիւն ննջման ամենաբարեհոյ Աստուածածնին...»։ Ներածութեան մէջ յիշուած Թեազոնիկոյ եպիսկոպոսապետին անունը չի յիշուիր ո՛չ թարգմանչին և ո՛չ ալ ընդօրինակողին կողմէն, և ո՛չ ալ յայտնի է այս ննջումն ըսուած ճառին թարգմանութիւն ըլլալը:

M. Jugie կը լուսարանէ մեզ (տե՛ս Echos d'Orient, 1922, էջ 293—307, 1923, էջ 385—397) իր ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ գրելով Յովհաննէս Եպս. Թեազոնիկեցիին կենսագրութիւնը կը վերլուծէ նաև անոր ննջումն Ս. Կուսի անունով ճառը: Այդ տողերէն կը հասկցուի թէ Յովհաննէս Թեազոնիկեցին կ'ապրէր է. դարուն և եպիսկոպոսն էր Թեազոնիկէի եկեղեցիին. ան տեսնելով որ իր նախորդները զանց բրած էին Ս. Աստուածածնի տանին հաստատութիւնը Թեազոնիկէի մէջ, մինչ ուրիշ տեղեր առ հասարակ կը կատարէին նոյն տօնը, կը փափաքի որ Թեազոնիկէի մէջ ալ կատարեն տօնը, ուստի նկատի կ'առնու. ննջումն Ս. Կուսի ճառը զօր Յովհաննէս Աւետարանիչը գրած էր, և կը տեսնէ որ հերեփիկոսներ այլապէս են գայն և խորգախած, չալալուած կտորները հանելով կը վերահաստատէ աւանդական պատմութիւնը ու կը հաստատէ տօնը: Յովհաննէս Եպս. ին յունարէն ձեռագիրը գտնուած է Ժ. դարուն Պազմոսի մատենադարանին մէջ և վերջին տարիներու մէջ ալ հրատարակուած է. բայց մենք չենք գիտեր թէ ե՞րբ հայերէնի թարգմանուած է և ո՞վ է թարգմանիչը. բայց ներածութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ տեղեկութիւն մը կայ որ կը պակսի յունարէնին մէջ և չի յիշուիր թէ ննջումն Ս. Կուսին հարազատ ճառը գտնելու համար Թեազոնիկեցոց Եպս. Երուսաղեմ եկած և Գերսուսանի մեկնելով գտած է հին ժառանկաների գրուած ՆՆՁՈՒՄՆ Ս. ԿՈՒՍԻ Պատմութիւնը, ինչ որ կ'ապացուցանէ հայ թարգմանչին առաւելագոյն հմտութիւնը այս մասին:

M. Jugie ի յիշեալ յօդուածէն կը հասկըցուի թէ Յովհաննէս Եպս. Թեազոնիկեցին ո՛ր աղբիւրներէն կազմած է իր այդ ճառը. մեր նպատակէն դուրս է հոս մանրամասնել այդ պարագան, բայց պէտք է յիշենք թէ Թեազոնիկեցոց եպիսկոպոսը թէ իր մատենադրական ճոխ արդիւնքներով ու եկեղեցական գործերով մեծ համբաւ մը շահած է իր դարուն, և այդ պատճառաւ է որ մեր նախնիք, հաւանաբար Ժ. դարէն վերջ, հայերէնի վերածած են իր այդ ճառը, թէև անոր անունը անձանօթ թողուցած են ճառին ներածութեան մէջ. բայց M. Jugie ի ուսումնասիրութեան շնորհիւ այլ

ևս յայտնի կը նկատուի այդ ճառին հեղինակին անունը:

Ինչպէս յիշուեցաւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին մէջ թէ՛ բիւզանդական և թէ՛ Սալազարաց շրջաններուն երուսաղէմի բուրբ քրիստոնեայ համայնքները պաշտամունք կը կատարէին. արաբական տիրապետութեան տակ ևս նոյնը կը շարունակուէր. թէև Սալաէտտինի յաղթութենէն յետոյ, 1187ին, լատին պատրիարքը իր բոլոր կղերովը ստիպուեցաւ Երուսաղէմէն հեռանալ, բայց ժամանակ վերջը դարձեալ Ս. Տեղեաց մէջ հաստատուելով նոյն սրբափայրին մէջ, ինչպէս կը յիշէ պատմութիւնը, զրկուած չէր կրօնական պաշտամունքներէ: Բայց նոյն տաճարին սեփականատիրութիւնը մեր ձեռագրաց յիշատակարաններէն յայտնի կ'ըլլայ որ, մանաւանդ Սալաէտտինի յաղթութենէն վերջ, պարզապէս Հայոց ձեռքը մնացած է. թէ այդ մասին ալ վէճեր չեն պակսած, հետեւեալ պատմական պարագաները կը հաստատեն զայդ.

1. Կարապէս Վրդ. Երուսաղէմացի՝ 1230 ին տեսնելով որ Գեթսեմանիի եկեղեցին անձրեւները խնձերով, քարերով և հողով լեցուցած են, այնպէս որ միայն Ս. Կուսին Գերեզմանը կ'երևէր, մաքրել կուտայ մշակներուն, փակել կուտայ տեղւոյն խորշերը և բաւիղները, զոր ռաբիկները դրոմի կը կոչէին:

2. Մարտիրոս Պարսխար Եգիպտացի՝ 1421 ին կը նորոգէ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, անոր յատակը ու տանիքը կը յարգարէ սալով. ըստ Հաննէ Վրդ. ի պատմութեան (էջ 272), անոր յիշատակարանը զրուած է եկեղեցիին զրախ մեծ դրան աջակողմը, հետեւեալ կերպով. «Ի Հայոց քուսակին ԸՃՀ (= 1421), ևս Տր. Մարտիրոս Արևայիսկոպոս Երուսաղէմի, փան թաղում քուրցն որ լցուի յեկեղեցին, սալ կապեցի, զմեջն և զսեմին շինեցի: Յիշման տուեմք զիս արժանի, և յիշողացի տե՛ս. ողորմի»: Բայց այդ արձանագրութիւնը չ'երևիր այժմ, վասն զի տաճարի դրան փառաւոր կամարը քարերով հիւսուած և մուտքը նեղացուցած են, ուստի նոյն արձանագրութիւնը կամ ջնջուեցաւ և կամ քարերու տակ ծածկուեցաւ: Այս առթիւ պէտք է յիշել թէ Հաննէ (էջ 272) սա տեղեկութիւնն ալ կուտայ. «Այս փառաւոր Ս. Եկեղեցիս՝ յառուկ

ևր ազգիս Հայոց, որպիս ի յորմնն եկեղեցոյն երեւին յիշատակարանք անորոգողացն և քուսակնք ևրկարազիւրք, որ յարին յաւարար զպահցաւ յայսմ պահստի, և կուսաւ եղծեաց զաղտ յումնքի զգիրսն: Մարտիրոս պատրիարքին նախորդը, Պողոս Գառնեցի (յետոյ կաթողիկոս), 1413ին կը գնէ Գեթսեմանիի ձիթենեաց պարտէզը, որ ցայժմ սեփականութիւնն է Ս. Յակոբայ:

3. Անդրեաս Պարսխար Մարտիրոս 1549ին կը մաքրէ Գեթսեմանիի եկեղեցին ու զատուորին հրամանով մարմարիոն քարերով կը նորոգէ Ս. Կուսին Գերեզմանը:

4. Տեղացիք 1584 ին արդեւք կը յարուցանեն Հայոց Գեթսեմանիի եկեղեցիին մէջ պաշտամունք կատարելու. Սալաէտտը և Փիլիպպոս եպիսկոպոսները մայրաքաղաքին մէջ կը զիմեն կայսեր եւ կ'ստանան հրովարտակ՝ ըստ առաջնոյն շարունակելու եկեղեցական պաշտամունքը:

5. 1650ին ալ դարձեալ նոյն եկեղեցին ջրով կը լեցուի, այս անգամ Հայք, Յոյնք և Լատինք կը մաքրեն եկեղեցին, ուր ջուրը մինչև սեղանները բարձրացած էր և զաւթին մէջ գիղուած հողը կը պարպէին:

Վերև յիշուած ցուցումներէն չորսը յայտնի կը վկայեն թէ Ս. Աստուածածնի Գերեզմանի եկեղեցին հայկական սեփականութիւն մըն էր. հաւանական կը թուի որ Հայոց Հնորհուեցաւ նոյն եկեղեցին 1187էն սկսեալ, երբ Սալաէտտին Երուսաղէմը զբաղեց և Լատինք մերժուեցան քաղաքէն ու Ս. Տեղերէն: Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին՝ Սալաէտտինի կողմէն Հայոց Հնորհուելու պատմական պարագան (տե՛ս Սիւն, 1929, էջ 172) կը քաջալերէ մեզ որ ճշտութիւն մը նկատենք Գեթսեմանիի եկեղեցիին Հայոց սեփական ըլլալը, մանաւանդ որ նոյնը կը հաստատեն վերև նշանակուած պատմական արձանագրութիւնները, որով սա եզրակացութեան կուգանք թէ Ս. Աստուածածնի տաճարը ԹԲ—ԹՁ դար Հայոց ձեռքը կը գտնուէր:

Քաղաքական ազդեցութիւններու հետեւանքով սակայն, յետոյ Յոյներն ու Լատիններն ևս միջամտեցին և Հայոց հետ սեփականատէր դարձան նոյն տաճարին: 1758 ին Յոյները համարձակեցան հրովարտակով տաճարին սեփականութեան մաս-

նակցութենէն դուրս հանել Հայերը և Լատինները, բայց Հայք մէկ տարի աշխատեցան Յունաց անիրաւութիւնները հերքելու և յաջողեցան ձեռք բերել իրենց կորուսած իրաւունքը, իսկ Լատինք չյաջողեցան: Հիմարէթի 1228 թուականին Սուլթան Մահմուտի շնորհած կրկին հրովարտականքով Հայք և Յոյնք սեփականատէր եղած են Ս. Կուսի նոյն տաճարին, իսկ Հայոց հետեւակ Դպտինները և Ասորիները հոն կրնան պաշտամունք կատարել, ինչպէս նախորդով յիշած ենք:

Ս. Աստուածածնի տաճարին մէջ Հայոց սեփական տեղերն են. 1.— Ս. Յովսէփայ Գերեզմանը, 2.— Տեպի սենեակը, 3.— Եկեղեցիին արեւմտեան քեր, 4.— Աւագ սեղանը զոր շինել տուած է Հերոս Բ. 1300ին, 5.— Ս. Բարսիլոսի սեղանը:

Ընկերովի սեփականութիւններն են. 1.— Արսափին գաւիթը, զոր Հաննէ (էջ 264) կ'անուանէ Գրունի. 2.— Ս. Աստուածածնի Գերեզմանը. 3.— Չղեսաւորեւո սեղ. 4.— Տաճարին արսափին դուռը. 5.— Լուսաւարի ճեղքաւանը. 6.— Զրհուրը, թէև առջ Հայոց կը պատկանէր: Այս ընկերովի սեփականութիւններուն մէջ Հայք ունին նաև որոշ իրաւունքներ, որ շատ կանուխէն համաձայնութեամբ կանոնադրուած են:

Հոս զանց կ'ընենք նկարագրել այն հայկական իրաւունքները որ կը վերաբերին կանթեղներու, չարաններու եւ ջահներու, պատարագելու կարգին եւ հանդէսներու, նաև աւելածութեան մասին: Անոնց մանրամասնութիւնները ինչպէս նաև ընկերովի սեփականութեանց կանոնադրեալ որոշ իրաւունքները տեսնել «Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփականութեանց, ընկերովի իրաւանց, արարողութեանց և սովորութեանց ի Տեօրինակս Ս. Տեղիս» գիրքին մէջ (էջ 73-93):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՆԻՒԼԻԿԻՑ ԿԱՐՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

ԺԳ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Դ. ԱՆԹԷՊԻՍ

1602 Դեկտ. 23. Նյու.— № 1621.

Ա.

Ձուգայեցիի աշակերտին և յաջորդին կենսագրութենէն քանի մը կարեոր գիծեր միայն հասած են միգի, այն ալ տալին անդին ջրուած, Ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ. իսկ անոր նկարագրին վրայ անվերապահ գովեստներ արձանագրուած են պատմութեան մէջ:

Յովհաննէս Դ. Անթէպցի, հետեցնելով թէ՛ իր գրածներէն և թէ՛ իր մասին գրուածներէն, եղած է շնորհքով պատրաստուած կրօնաւոր մը: Յովհաննէս կը ներկայանայ պատմութեան մէջ իր շեշտուած հոգեւոր նկարագրով, իբրեւ գիրքի և գրչի մարդ, իբրեւ բազմաշահեղատ ուսուցիչ, իբրեւ զործունեայ առաջնորդ՝ իր պաշտօնին և կեցեցական և վարչական ճիւղերուն մէջ:

Ձուգայեցիի վրայ գրելու ատեն մենք տեսնեմք արդէն Անթէպցին, որ նախ Հոռոմ դերկուեցաւ կարեւոր պաշտօններով, և յետոյ երուսաղէմի պարտքերուն վճարման աշխատութեան մէջ շատ զործունեայ դեր մը ունեցաւ. նախ Սերաստիոյ թեմին մէջ հանգանակութիւն կատարեց ի նպատակ երուսաղէմի և 500 կարմիր ոսկի ձեռք բերաւ, և յետոյ Ձուգայեցիին դիւքն Նշանակեց պետ ա՛յն պատգամաւորութեան, զոր զրկեց երուսաղէմ, ուր վճարեց Ս. Յակոբին պարտքերը, մաքրագործեց մայրափանքը, կարգ ուկանոն դրաւ հոն, վերադարձաւ Հալէպ և իր զործունէութեան մանրամասն հաշիւը ներկայացուց Ձուգայեցիին, և վերջապէս զգախտութիւնն ունեցաւ իր իսկ ձեռքով հողին յանձնելու մահտարածամի զոհուած իր սիրելի վարդապետին մարմինը:

Չունինք Անթէպցիի մանկութեան ու պատմութեան վրայ տեղեկութիւններ: Եթէ ենթադրութեամբ մը Նշանակել ուղենք թուականը իր ծննդեան, հաւանաբար 1550ին չուրջ պէտք է զեզելիլ, մտածելով որ 50 տարեկանին կաթողիկոսացած ըլլայ իր ուսուցչին պէտէ Միւսկոյմէն սակայն Ս. Յակոբի թիւ 516 (582) Ձեռագրի յիշատակարանին մէջ իր իսկ ձեռքով արւած է ընտանեկան տեղեկութիւն մը, որուն համաձայն ինքն Անթէպցի է և իր ծնողքն են Յակոբ և Թամամ. ունեցած է երեք եղբայր, որոնց երկուքը մեռած են տարածամ մահով, իսկ երրորդը, Առաքի, որջ է 1586ին(*):

(*) Անթէպցիի եղբորդի մըն ալ ունի, Պոզոս Վարդապետ, որ բէւ «ի Սոսոյ կարողիկոսաւորեն», բայց անցաւ Էջմիածնի Սահակ Դ. (արք.ակից) կա-